

عوامل معماری

اصطلاح نامه علوم اسلامی

در حوزه علمیه قم

محمد مهدی یعقوب نژاد*

همواره در عالم اطلاعاتی بوده است، ولی چه شده است که همه انسان‌ها را به تفکر و تأمل و انداشته. مهم‌ترین علت آن نادانی انسان به آنها بوده است، یعنی آن اطلاعات در یک نظام منسجم به ذهن او راه پیدا نکرده است. اگر همین نگاه را به صورت فراگیر در یک حوزه معرفتی فرض کنیم، به این نتیجه می‌رسیم که اگر اطلاعات یک شاخه علمی را به صورت نظام مند در یک درختواره و نظام معنایی منسجم قرار ندهیم، نسبت به آن علم دانش مؤثر نخواهیم یافت. ممکن است دانش آموخته یا استادی اطلاعاتی از یک حوزه معرفتی داشته باشد، ولی نسبت به آن حوزه دانشمند نیست، چون تسلط بر مفاهیم آن ندارد و این تسلط وقتی حاصل می‌شود که بر اساس موضوع، مسائل و مباحث مختلف و مرتبط شاکیه دانش را در یک نظم معنایی بتواند ملاحظه کند و به محتوا و مدارک آن دانش با این پیش ذهن وارد شود. اگر این نظام معنایی پویا و قابل گسترش باشد و به اطلاعات و مدارک دیجیتال شده ملحق شود تحولی شگفت در سازماندهی دانش ایجاد خواهد کرد و بازیابی اطلاعات را سهل خواهد نمود. این نظام همان اصطلاح نامه است که در حوزه علوم اسلامی به صورت اصلی (نه ترجمه) در ۹ (نه) شاخه تدوین یا طراحی شده و به عنوان نمونه در شاخه اصول فقه که یکی از علوم کاربردی و مؤثر اسلامی به شمار می‌رود، اجرا گردیده است.^۱

چرا اصطلاح نامه علوم اسلامی

یکی از مسائل اصلی قبل از آغاز کار تدوین اصطلاح نامه‌ها پاسخ به این پرسش است که آیا اصولاً نیازی به اصطلاح نامه وجود دارد یا نه؟ در جواب این پرسش ممکن است عواملی برای طراحی و ساخت اصطلاح نامه بیان شود مانند:

۱. شناسایی کلید واژه‌ها برای نمایه سازی بر اساس زبان ساخت یافته؛
۲. ایجاد زبان مشترک میان ذخیره اطلاعات و بازیابی آن و میان رایانه و انسان؛
۳. ترسیم درختواره و نظامواره موجود در هر شاخه معرفتی با تأکید بر موضوع، محمول و مسائل علم؛
۴. طبقه بندی معنایی میان اصطلاحات یک حوزه معرفتی با توصیف و ترسیم همه سطوح تورفتگی مفهومی؛
۵. سازماندهی و نظام بخشی به اطلاعات پراکنده در داخل متون الکترونیکی بر اساس زبانی ساخت یافته و کنترل شده؛
۶. ایجاد پایگاه‌های تخصصی مستند به اشیای متعدد اطلاعاتی (صوت، تصویر، TEXT و ...)
۷. نظام بخشی به پایگاه‌های وب پایه؛
۸. ایجاد سهولت دسترسی و انسجام بخشی به کتابخانه‌های دیجیتال؛
۹. به کارگیری اصطلاح نامه در محیط‌های الکترونیکی؛
۱۰. سازماندهی و دسترسی به اطلاعات بر مبنای اصطلاح نامه؛
۱۱. کمک به بازیابی اطلاعات در محیط‌ها و رسانه‌های مجازی؛
۱۲. مدیریت اطلاعات با استفاده از اصطلاح نامه؛
۱۳. به کارگیری اصطلاح نامه در موتورهای جستجو؛

* عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی و رئیس مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی وابسته به معاونت پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

۲. پایگاه تخصصی اصول فقه بر اساس اصطلاح نامه علوم اسلامی، مشتمل بر ۱۶۰ عنوان منبع هسته اصول فقه، مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی.

نمایه مجلات و آثار شخصیت‌های اسلامی

در سال ۱۳۶۹ نمایه مجلات اسلامی بر نمایه مطبوعات اضافه شد و پس از آن مجموعه آثار بزرگانی همچون استاد شهید مرتضی مطهری در ردیف کار قرار گرفت، مجموعه آثار آیه‌الله حسن زاده آملی، جوادی آملی، مقام معظم رهبری (در آن وقت رئیس جمهور بودند) نیز نمایه شد و بعداً برنامه نرم افزاری مطهر (برای آثار شهید مطهری) عرضه شد و در سال‌های بعد مجموعه آثار مرحوم فلسفی نیز نمایه‌سازی شد و با عناوین نجم، رهبر، خطیب، اولین ویرایش آنها در مجموعه بلاغ ۱ و ۲ ارائه گردید و همه اینها بر اساس اصطلاحات اصطلاح‌نامه‌ای و زبان کنترل شده، نمایه‌سازی می‌شد.

نمایه منابع تخصصی

پس از این مرحله، نمایه‌سازی منابع تخصصی در شاخه‌های علوم اسلامی طراحی شد و قرار شد به صورت تخصصی در رشته‌های علوم اسلامی نمایه‌سازی انجام شود، تجربه‌های فراوانی به دست آمد و فراز و فرودهایی بر این امر گذشت و هم‌اکنون نیز نمایه‌سازی منابع تخصصی در گرایش‌های مختلف علوم اسلامی به منظور ایجاد پایگاه‌های تخصصی بر اساس اصطلاح‌نامه‌ها ادامه دارد.

تزاروس = مدیریت نمایه‌ها

یکی از موضوعات مهم مورد نظر و گفتگو، مدیریت اطلاعات نمایه‌ها و سازماندهی درست آنها بوده است. برای همین دغدغه همزمان با نمایه‌سازی گروه «تزاروس» (اصطلاح‌نامه) راه‌اندازی شد که آنها کلید واژه‌ها و موضوعات مورد نیاز برای باز نمود مباحث مطبوعات را بررسی و تصویب می‌کردند. شکل اصطلاحات، رابطه آنها با اصطلاحات قبلی مشخص می‌شد و با تعیین رابطه هم‌ارز سیاهه‌ای از واژگان مجاز در نمایه‌سازی تحویل نمایه‌سازان می‌شد و به صورت پیوست در اختیار نمایه‌سازان قرار می‌گرفت. در تاریخ ۱۳۷۱ سه هزار اصطلاح علمی اسلامی و هشت هزار نام مستند مشاهیر و اعلام و بیش از دو هزار تئالگان آماده شد.

جهان اسلام و اصطلاح‌نامه علوم اسلامی

بدین روی در فرایندهای مختلف نمایه‌سازی نیاز به اصطلاح‌نامه عملاً ضروری می‌نمود. بررسی حوزه‌های مختلفی انجام شد، مکاتباتی با برخی کشورهای خارجی صورت گرفت. اطمینان حاصل شد که در حوزه علوم اسلامی

اصطلاح‌نامه وجود ندارد و نام «تزاروس» برای بسیاری از آنها ناآشنا بود.

همچنین در خرداد سال ۱۳۷۴ در چهارمین کنگره کتابداران و اطلاع‌رسانان مسلمان (کاملیس) طی مقاله‌ای طرح اصطلاح‌نامه علوم اسلامی مطرح شد و مسلم شد که در این باره در جهان اسلام اقدامی نشده است.^۴

احساس نیاز به سازماندهی اطلاعات

مسئله مهم این بود که با حجیم شدن اطلاعات و الحاق متن به نمایه‌ها چگونه باید سازمان ذخیره و بازیابی اطلاعات طراحی شود که قابل گسترش باشد، امکان ویرایش داشته باشد، یکدستی و یکسان‌سازی در واژه‌ها ایجاد شود، منطقی هماهنگ با منطقی رایانه را بپذیرد. زبان ذخیره‌سازی، بازیابی، کامپیوتر، کاربران و نمایه‌سازان یکدست و هماهنگ باشد.

ضرورت طراحی یک چنین نظامی از ابتدا احساس می‌شد، ولی هرچه تخصصی‌تر و عمیق‌تر می‌شدیم و تبادل اقدامات با استفاده کاربران را به آزمون می‌گذاشتیم به خصوص با الحاق متن‌های تخصصی به سیستم حساسیت و اهمیت و ضرورت آن را ملموس‌تر می‌یافتیم.

به عوامل یاد شده، مواردی افزوده شد از قبیل: لزوم تسلط بر داشته‌ها، اطلاعات و مدارک اسلامی موجود و آگاهی از محتوای دیدگاه‌های پیشینیان، گسترش منابع چاپی، کتب و مقالات و همچنین مواد صوتی تصویری و عموماً سرعت یافتن محمل‌های عرضه اطلاعات و از سویی فرصت‌های کوتاه و کم حوصلگی که از خصوصیت‌های زمانه ماست و ...

همه این امور و اموری از این دست انگیزه چاره‌اندیشی را تشدید می‌کرد و به همین دلیل تدوین اصطلاح‌نامه علوم اسلامی تصویب شد. در ابتدا احساس می‌شد تنظیم سیاهه‌ای از واژگان کلیدی در تنظیم اطلاعات با قالب‌های متفاوت و هماهنگ کردن ذخیره و بازیابی اطلاعات مشکل را حل می‌کند. اصطلاحات مورد نیاز نمایه‌سازان بررسی و تصویب می‌شد و با تعیین رابطه هم‌ارز (ترادف) کار پیش می‌رفت و تعامل میان گروه اصطلاح‌شناسی و نمایه‌سازان به صورت کارگاه عملیاتی روز آمد بود و به دلیل تنوع موضوعات و مواد نمایه‌سازی شده اصطلاحات و کلید واژه‌های به کار رفته مشتمل بر حوزه‌های مختلف و متفاوت بود و از ساختاری منظم و هماهنگ برخوردار نبود؛ به همین دلیل با عنوان «اصطلاح‌نامه عمومی» و هر از چند گاه ویرایشی از آن

۴. رک: مجموعه مقالات کاملیس ۶ (۲۹-۳۱ خرداد تهران ۱۳۷۴)، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۷.

آماده می شد که ویراست سوم آن در سال ۱۳۷۴ مشتمل بر شش هزار واژگان علمی موضوعی و دوازده هزار مستند نام اعلام و دو هزار و پانصد تنالگان بوده است.

شالوده تفکر اصطلاح نامه تخصصی

با طراحی و آغاز نمایه سازی منابع تخصصی در شاخه های علوم اسلامی در سال ۱۳۷۱ اصطلاحات عمومی (غیر تخصصی به حسب موضوع) جوابگو نبود؛ از این رو تهیه اصطلاح نامه های تخصصی مطابق با اصول و استانداردهای پذیرفته شده جهانی در حوزه علوم اسلامی مطرح شد و طی حکمی از سوی شورای اطلاع رسانی دفتر اداره اصطلاح نامه علوم اسلامی تأسیس گردید.

از اواخر سال ۱۳۷۱ تدوین اصطلاح نامه بر اساس اصول و قواعد جهانی جدی شد و بدین منظور گفتگوهای فراوانی با کارشناسان دانشگاهی انجام گرفت. در این میان آقای دکتر عباس حرّی از بهترین یاران و مؤسسان این حرکت بزرگ به شمار می رود. یکی از مشکلات اساسی نیروهای انسانی مناسب برای تدوین اصطلاح نامه های تخصصی بود. افرادی دعوت به همکاری شدند و اساتیدی مانند آقای دکتر حرّی و مهندس عمرانی برای تدریس به قم آمدند و حدود دو واحد درسی نمایه سازی و اصطلاح نامه در دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم تدریس کردند. از میان آنان افرادی برگزیده شدند و مدیریت اصطلاح نامه و نمایه را بر عهده گرفتند. نتیجه بررسی های ابتدایی جزوه آموزشی «ساختار اصطلاح نامه علوم اسلامی» است که به عنوان دستورالعمل تدوین اصطلاح نامه علوم اسلامی تهیه کردیم.

از نیمه دوم سال ۱۳۷۲ مطالعه فراگیر در زمینه اصطلاح نامه نویسی تخصصی آغاز شد و اصطلاح نامه های غیر فارسی مانند اصطلاح نامه یونسکو و اصطلاح نامه آریک مطالعه و مقدمه آنها ترجمه شد و با تبیین مبانی نظری اصطلاح نامه دست نامه «درآمدی بر مبانی اصطلاح نامه علوم اسلامی» طراحی و تدوین شد (که بعداً در سال ۱۳۷۵ به صورت کتاب انتشار یافت). در واقع کار تهیه اصطلاح نامه علوم اسلامی از این دوران آغاز شد.

یافتن افراد جدید، کارشناسان و متخصصان موضوعی علوم اسلامی، جلب توجه اساتید و مشاوران حوزوی و دانشگاهی برای پشتیبانی علمی از مشکل ترین مسائلی بود که بخشی از فرصت ها را می گرفت. آموزش نیروهای جدید، طراحی برنامه و جذب بودجه خود افسانه دیگری دارد. توجه تصمیم گیران و حمایت سازمانی و تخصیص فضای کار و حمایت مدیران ارشد

دفتر همواره از معضلات دست و پاگیر به شمار آمده است.

جلسات مباحثه با حضور کارشناسان حوزوی و دانشگاهی یکی از خاطره انگیزترین حوادث علمی، جلسات روزانه محققان زبده و مسئولان گروه های تازه تأسیس اصطلاح نامه های فلسفه و علوم قرآنی با حضور پرانگیزه و ارزشمند جناب آقای دکتر عباس حرّی بود که به بحث و بررسی درباره اصول و قواعد ساخت اصطلاح نامه علوم اسلامی می پرداخت. مباحث علمی در اطراف خصوصیت های اصطلاح نامه های تخصصی به حدی پرشور بود که گاه به بگو مگو منتهی می شد و فصل الخطاب نظر آقای دکتر حرّی بود تا آنجا که در جلسه ای فرمود: «دیگر مرا چلانید، گاه می گفت اینجا به سیاستگذاری خودتان نیاز دارد». اولین جلسه در تاریخ ۲۰/۱۰/۷۲ (۱۰ صبح تا ۴ بعد از ظهر) با بررسی مسائل مرتبط با اصطلاح نامه و مراجعه به منابع اصطلاحات علوم قرآنی تشکیل شد که مجموعه گفتگو تحت عنوان «سلسله بحث هایی پیرامون اصول و مبانی اصطلاح نامه نویسی» به نوشتار درآمد و جزء اسناد اصطلاح نامه علوم اسلامی نگهداری می شود.

دومین جلسه در تاریخ ۳/۱/۷۲ (از ساعت ۱۱ صبح تا ۵ بعد از ظهر).

سومین جلسه در تاریخ خرداد/۸۲ (از ساعت ۹ صبح تا ۴ بعد از ظهر).

این جلسات دستمایه مهمی بود برای شناسایی ابعاد کار و پیدا کردن مواردی که اصول و قواعد موجود پاسخگو نیست و باید خود ما با سیاستگذاری و تصمیم گیری اقدام می نمودیم. تنگنانهایی وجود داشت که با برنامه گروه اصطلاح نامه و مشورت با آقای دکتر حرّی و معدود کارشناسان دیگر چاره اندیشی می شد.

دوره های طی شده

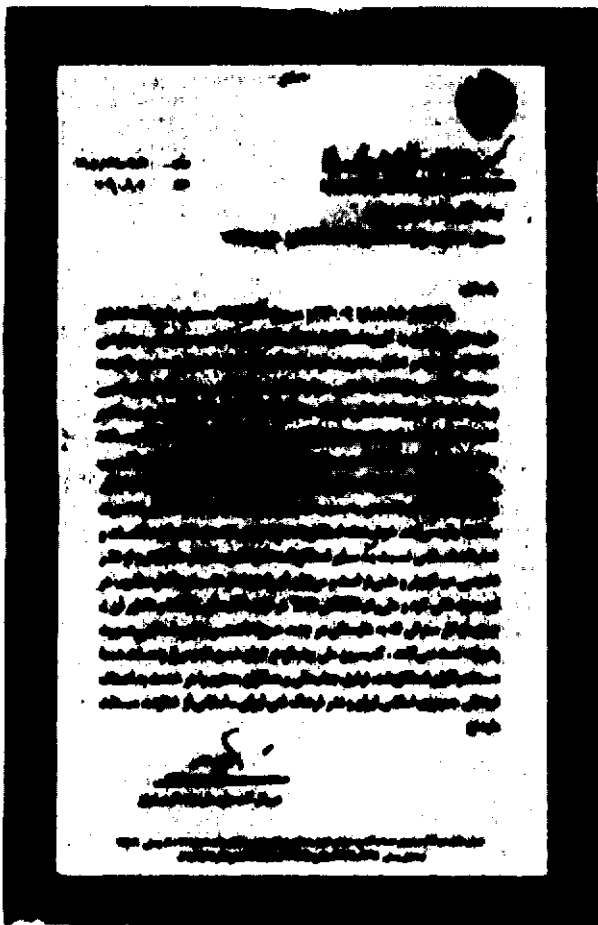
الف) اصطلاح نامه عمومی - اتاق چوبی

تقریباً همزمان با آغاز نمایه سازی مطبوعات در سال های ۱۳۶۷ - ۱۳۶۹ عده ای از فضلالی حوزه علمیه قم در دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم در محل ساختمان مرکزی دفتر، طبقه سوم، در اتاق چوبی گرد آمدند و در کنار نمایه سازان، چند نفر، کلید واژه های مورد نیاز را جمع آوری می کردند و از نظر شکلی با رعایت اصول فارسی نویسی تصویب می شد و در اختیار نمایه سازان قرار می گرفت. بعد از اندکی رابطه مترادف (هم ارز) نیز مشخص می شد.

قسمت مهمی از این کار را حجج اسلام آقایان علی عسکری و سیداحمد میرعمادی مدیریت می کردند و نظارت عالی نیز بر

نجیبی، مسئول گروه: علی محمد حسین زاده، مشاوران: آیه الله علی کرباسی، دکتر عباس حرّی، ناظر: محمد هادی یعقوب نژاد. اصطلاح نامه های بعدی با همین سازمان طراحی و تدوین شد که تاکنون اصطلاح نامه های کلام اسلامی، منطق، اخلاق اسلامی، منتشر شد و اصطلاح نامه علوم حدیث در دست نشر است و اصطلاح نامه فقه، حقوق، مسائل جدید کلامی در حال تدوین می باشد. خوشبختانه این تلاش در سطح حوزه مورد توجه قرار گرفته و تقدیر نامه هایی از سوی برخی شخصیت های حوزوی و دانشگاهی و همچنین دفتر یونسکو در ایران دریافت نموده است.

تقدیر نامه یونسکو

عهد شورای اطلاع رسانی بود که در رأس آن مدیر مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی و شورای عالی پژوهشی دفتر بودند. البته شورای نمایه سازان کنترل و نظارت نیز نقش خوبی در پیشرفت و اصلاح کارها برعهده داشتند. امور اداری نیز از سوی بخش اداری مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم انجام می شد. حدود ۲۰ نفر مجموعه محققانی بودند که باحوصله و دقت کار را پیگیری می کردند.

ب) اصطلاح نامه تخصصی - مؤسسان، گروه ها و سازماندهی کار بنیانگذاران و مؤسسان اصلی اصطلاح نامه علوم اسلامی عبارت اند از آقایان: دکتر عباس حرّی، محمد هادی یعقوب نژاد، علی عسکری و درایتی.

در آذرماه سال ۱۳۷۱ شورای اطلاع رسانی و بانک اطلاعات دفتر بر اساس بررسی ها و مشورت ها و به ضرورت کار نمایه سازی تخصصی علوم اسلامی، تصمیم به طراحی و تدوین اصطلاح نامه علوم اسلامی و انسانی گرفت. طی حکم ۱۸۳۳/ت مورخ ۱۳۷۱/۹/۲۴ این موضوع رسماً ابلاغ شد و این جانب (محمد هادی یعقوب نژاد) به عنوان مسئول منصوب شدم.

طرح اولیه با مشورت مدیران وقت و با استفاده از راهنمای مشاوران برای تقاضای بودجه در سال ۱۳۷۲ آماده و پیگیری شد. گروه های پژوهشی علوم قرآنی و فلسفه اسلامی تشکیل شد و با فراز و نشیب های فراوان و تلاش پیگیر، سرانجام اصطلاح نامه علوم قرآنی و اصطلاح نامه فلسفه اسلامی در سال ۱۳۷۵ زیر نظر شورای علمی اصطلاح نامه علوم اسلامی منتشر شد. پژوهشگرانی مانند آقایان علی محمد حسین زاده، دکتر محمود حکمت نیا، دکتر سید احمد میر خلیلی، مهرباب صادق نیا، محمد حسین کارگر، سید صاحب شفیعی، سید غلام حسین حسینی، جعفر فکری در علوم قرآنی و آقایان عبدالحسین خسرویناه، حسین حسن زاده، سید محمد علی داهی نژاد، حسین دیبا و علی اکبر ایهامانی در فلسفه اسلامی با نظارت و کوشش محمد هادی یعقوب نژاد در تدوین این آثار نقش ایفا کردند. در طول این کار اساتید بزرگی همانند آیه الله معرفت، آیه الله ممدوحی و دکتر حرّی نیز تأثیر فوق العاده در اتقان کار داشتند.

نخستین اصطلاح نامه ها زیر نظر شورای علمی اصطلاح نامه علوم اسلامی از سال ۱۳۷۳ - ۱۳۷۶ منتشر شد. پس از آن در سال ۱۳۷۸ اصطلاح نامه اصول فقه تدوین شد که دست اندرکاران عبارت بودند: محمود حکمت نیا، محمد حسین کارگر، سعید سعودی، سید مهدی منصوری، سید احمد میر خلیلی، مهدی

حواسمصداری اصطلاح نامه علوم اسلامی در حوزه علمیه قم